मन्थन
वर्ष ४ अङ्क ३
पुस-चैत २०६७
(January-April 2011)

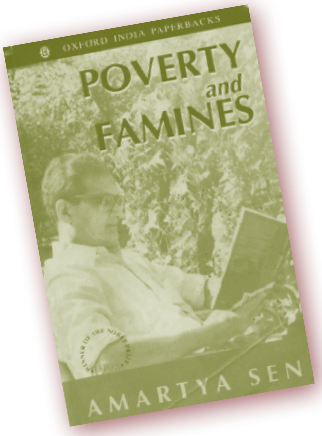

५

समीक्षक: मेला अर्याल लामा

Poverty and Famines

By: Amartya Sen

Oxford University Press, New York, 1981
ISBN 0 19 564954 0
Page: 257

अनिकाल, अनाहार र खाद्य सङ्कट

सन् १९९८ का नोबल पुरस्कार विजेता अर्थशास्त्री अमर्त्य सेन *पोभर्टी एन्ड फेमिन* पुस्तकका लेखक हुन् । सन् १९८१ मा पहिलोपल्ट छापिएको र तीन भागमा विभाजित यो पुस्तकको पहिलो भागमा उनले गरिबी र कानुनी हक, गरिबीको अवधारणा, गरिबी: पहिचान र एकत्रीकरण, अनाहार र अनिकाल गरी पाँच शीर्षकमा विश्लेषण गरेका छन् । दोस्रो भागमा बङ्गाल, इथियोपिया, साहेल र बङ्गलादेशमा गरिएका अध्ययन-अनुसन्धानका निचोडहरू छन् । लेखक सेन अनाहार, अनिकाल, कानुनी हक, स्वामित्व र गरिबीलाई आफ्नो पुस्तकमा प्रस्टसँग अर्थ्याउने प्रयास गर्छन् । पुस्तकमा अनाहार भन्नाले खाना नै पर्याप्त नहुनु होइन बरु केही व्यक्तिहरूलाई खाना पर्याप्त नपुग्नु हो भन्ने लेखकको विश्लेषण छ ।

साधारणतया प्रतिदिन एक डलरभन्दा कम आम्दानी गर्ने घरधुरीलाई गरिबीको स्तरमा रहेका भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ । तर केवल आम्दानीको हिसाबमा मात्र गरिबीलाई मापन गर्न मिल्दैन भनेर संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रमबाट सन् २००९ मा प्रकाशित एक अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनले उल्लेख गरेको छ । यो अध्ययन दक्षिण एसिया, चीन, ल्याटिन अमेरिका र सहारा दक्षिणका अफ्रिकन मुलुकहरूमा गरिएको थियो । सो प्रतिवेदनअनुसार गरिबीलाई आम्दानीले मात्र नछुट्टाई शिक्षा, स्वास्थ्य, प्राकृतिक स्रोतमा पहुँच, खाद्य सुरक्षा र सामाजिक सिमान्तकृत समुहजस्ता कुराहरूले पनि निर्धारण गर्छ । गत वर्ष अक्सफोर्ड विश्वविद्यालयका अध्येताहरूले पनि यस्तै विविध आधार मानेर गरेको विश्लेषणले नेपालको गरिबी ६५ प्रतिशत तोकेको थियो । गरिबीको घेरामा राखेकोमा नपरेकाहरूले म गरिब छु भनेर हेर्छ या हेर्दैन भन्ने प्रश्नको जवाफमा पनि गरिबीको व्याख्यामा भिन्नता आउन सक्छ । उनीहरूको गरिबीको परिभाषा र त्यो गरिबीबाट कसरी निस्कने भन्ने दृष्टिकोणलाई पनि ध्यानमा राख्न जरुरी छ भन्ने उक्त प्रतिवेदनले प्रस्ट पारेको छ ।

मानिस र सरसामानहरू बीचको सम्बन्ध खोज्दै कानुनी हक र व्यक्तिगत अनाहारलाई सेनले वर्णन गरेका छन् । अनाहार विश्लेषण गर्नका लागि कानुनी हक प्रणालीको ज्ञान हुनुपर्छ । उनी लेख्छन्, आफ्नो भन्नु एक प्रकारको कानुनी हक हो । आफ्नोपन र कानुनी हकबारे सेनले प्रस्तुत गरेको उदाहरण निम्नबमोजिम छ– म एउटा पाउरोटीको धनी हुँ । मसँग भएको पैसाले किनेपछि त्यो पाउरोटी मेरो भयो । मसँग भएको बाँसको छाता बेचेर कमाएकाले त्यो पैसा मेरो भयो । मेरो जग्गामा हुर्केका बाँस प्रयोग गरेर मैले बनाएकोले छाता मेरै थियो । जग्गाचाहिँ मेरो पैतृक सम्पत्ति हुनाले ममा त्यसको अधिकार आएको हो । यसरी हरेक कानुनी हकको सम्बन्ध एउटा वा अर्को आफ्नोपनसँग जोडिएको छ ।

अझै प्रस्ट पार्दै सेनले चार प्रकारका कानुनी हकहरू प्रस्तुत गरेका छन् । व्यापार, उत्पादन, मिहिनेतको कमाइ र पैतृक रूपमा प्राप्त हुने कानुनी हक । उल्लेखित कानुनी हकका साथै कुनै पनि व्यक्तिले आफूले कमाएको चिज अरू कुनै व्यक्तिसँग उसलाई चाहिएको सरसामानसित साट्न सक्छ, कमाई, व्यापार, उत्पादन वा दुवैबाट किन नहोस् । एउटा दिएर अर्को लिने प्रणालीलाई अर्थशास्त्री सेनले विनिमय कानुनी हक भन्ने नामाकरण गरेका छन् ।

सबै कानुनी हक र आफ्नोपनका विषयलाई अनाहारसँग जोड्दै सेन भन्छन्- कुनै पनि व्यक्तिको अनाहारलाई त्याग गर्न सक्ने क्षमता उसमा भएको आफ्नोपन र विनिमय कानुनी हकमा भरपर्छ । खाद्यान्न आपूर्तिमा कमी भयो भने सिधै खानेकुराको मूल्य वृद्धि हुन्छ जसले विनिमय कानुनी हकमा प्रतिकूल असर पार्छ । आपूर्तिमा कमी भएर अनाहार भएको हो वा खाना उपलब्ध भए पनि विनिमय कानुनी हक नभएर महŒवपूर्ण प्रश्न हो, यो । सेनका अनुसार विनिमय कानुनी हक कुनै पनि व्यक्तिको आर्थिक स्तर, उसको तह र उत्पादनका प्रकारमा भर पर्छ । आफ्नोपनको हिसाबले जग्गा धनी, जग्गाविहीन तर अधियाँ कमाउने व्यक्ति र जग्गाविहीन मजदुर फरक छन् यद्यपि यी सबैका आ-आफ्नै खाले विनिमय कानुनी हक हुन्छन् । खाद्यान्नको मूल्य चरम उचाइमा पुगेमा अधियाँ कमाउने जग्गाविहीन व्यक्ति र जग्गाविहीन श्रमिक व्यक्तिभन्दा फाइदामा हुन्छ ।

> खाद्यान्न आपूर्तिमा कमी भयो भने सिधै खानेकुराको मूल्य वृद्धि हुन्छ जसले विनिमय कानुनी हकमा प्रतिकूल असर पार्छ ।

लेखकका अनुसार, जग्गाविहीन मजदुरले काम गरेबापत पैसा पाउँछ जुनबाट खाना वा अन्य सामाग्री किन्न पाउँछ । यसो हुँदा जग्गाविहीन मजदुर महँगीमा पर्छ तर अधियाँ कमाउने व्यक्तिले

काम गरेबापत अन्न नै पाउने हुँदा यो विनिमय कानुनी हकले उसलाई अनिकालको स्थितिमा फाइदा दिन्छ । सेन भन्छन्, काठको काम, ज्याला मजदुरी जस्ता जीविकोपार्जन भएकाहरू महङ्गीले अझै बढी प्रभावित हुन सक्छन् किनभने उनीहरूले किन्न सक्ने खाद्यको मूल्य बढेको हुन्छ । तसर्थ गरिबी, अनाहार र अनिकाल बुझ्नका लागि आफ्नोपन, विनिमय कानुनी हक र यी दुवै सँगसँगै आइपर्ने कुराहरूमा ध्यान दिनु आवश्यक भएको हो। सेनका अनुसार विनिमय कानुनी हकको व्याख्यामा बजारी लेनदेन मात्र नभई राष्ट्रले सामाजिक सुरक्षाका लागि दिने लेनदेन पनि पर्छ। धनी राष्ट्रहरूमा अनाहार नहुनु औसतमा सबै धनी भएर होइन। ती राष्ट्रहरूमा सरकारले एउटा न्यूनतम मूल्य वा विनिमय कानुनी हक तोकिदिएको हुन्छ जसले उनीहरूको सामाजिक सुरक्षा बनाइ राख्छ अर्थात् ती मुलुकमा यस्ता प्रणाली भएको हुँदा स्थिति राम्रो भएको हो, अनाहारको हिसाबले ।

अनाहार खानेकुराको उपलब्धता मात्र नभई कानुनी हकको काम हो भन्दै सेन भन्छन्- जोखिममा परेका व्यक्तिहरू खानेकुरा उपलब्ध भए पनि उचित वितरण प्रणाली नहुँदा मारमा पर्ने गर्छन् । त्यसैले आफ्नोपन र कानुनी हकको व्याख्या गर्दै सेनले पुस्तकको पहिलो भागमा गरिबी र कानुनी हक प्रस्ट पारेका छन्। दोस्रो र तेस्रो खण्डमा गरिबीको अवधारणा प्रस्टिएको छ । लेखक भन्छन्, समाजलाई सान्है हानी पुग्ने स्थितिको गरिबीमा कसैलाई पनि पुग्न दिनु उचित हुँदैन । उनी अगाडि थप्छन्, गरिब हुनु दुःखदायी हो तर गरिबीले समाजमा समस्या ल्याउँछ र समाजले दुःख पाउनु अझै पीडादायी हुन्छ। एउटा गरिबले अर्को समृद्ध व्यक्तिलाई समेत गरिबीको चक्रमा तान्छ ।

सेन भन्छन्, गरिबी हेर्नका लागि पहिला गरिब को हुन् छुट्ट्याउनुपर्छ। उपभोग्य गुणस्तर वा कमाईको एउटा निश्चित घेराभन्दा तल आम्दानी हुने व्यक्तिहरू गरिब हुन्। विभिन्न आधार प्रयोग गरी विविध प्रकारका गरिबहरूको समुह छुट्ट्याउनु जरुरी हुन्छ। सि बर्न रोन्ट्रीले सन् १९६१ मा बेलायतको योर्क शहरमा गरेको अध्ययनले के बतायो भने कमाईले परिवारका सदस्यहरूको न्यूनतम आवश्यकता र मागहरू पूरा नपुग्नेहरू गरिब हुन्।

पुस्तकको दोस्रो र तेस्रो भागहरूमा गरिबी मूल्याङ्कनका विभिन्न तरिका र समालोचनाहरूलाई प्रस्ट पारेका छन्, लेखकले । गरिबी जाँच्ने एउटा सामान्य तरिका हो, गणना गर्नु । यस तरिकामा कुनैपनि समाज वा समुदायको सदस्यहरू कति छन् गन्ने, त्यसपछि समग्र जनसङ्ख्याको तुलनामा गरिब कति छन् निकाल्ने । दोस्रो भागमा सेनले जैविक र पोषण पहुँचको आधारमा गरिबीको मूल्याङ्कन गर्ने तरिका प्रस्तुत गरेका छन् । पोषणको स्तरलाई आधार मानी मूल्याङ्कन गर्न सकिने उनको विश्लेषण छ। पोषणको मात्रा सान्है कम भएको खाद्यमा बाँचेका व्यक्तिहरू पनि हुन्छन् तर पोषणयुक्त खानेहरूको औसत आयु तुलनात्मक रूपले बढी हुने सेनको तर्क छ। गरिबभित्रका गरिबलाई अझै अगाडि ल्याउँदै सापेक्षिक अभावका विषयहरू पनि पुस्तकमा औँल्याइएको छ।

पहुँच नभएका वा त्यो पहुँच लिन सक्ने क्षमता नभएका व्यक्तिहरु अनाहारको स्थितिमा पुग्दछन्, जसले अनिकालमा पुऱ्याउँछ । मानिस अनाहार हुनुको मुख्य कारण पर्याप्त खानामा पहुँच हुन सक्ने क्षमताको कमी हुनु वा अनाहार हटाउने क्षमता नहुनु हो ।

गरिबीलाई प्रस्ट्याउँदै लेखकले पुस्तकको चौथो खण्डमा अनाहार र अनिकाललाई परिभाषित गरेका छन्। सेनका अनुसार अनिकाल लामो समयका लागि हुन्छ भने अनाहारले तत्कालमा खास समुहलाई गाँज्छ। अनिकाल भन्नाले लामो समयसम्म अनाहार हुनु हो। अनाहार छोटो अवधिका लागि हुन्छ जसमा खाद्यान्नको खपतमा केही कमी पनि आउँछ। अनिकाल भनेको अनाहार हो तर अनाहार भनेको अनिकाल होइन । त्यस्तै अनाहार भनेको गरिबी हो तर गरिबी भनेको अनाहार होइन्। अनाहारविना पनि गरिबी हुनसक्छ। अनिकालले लगभग व्यापक अनाहार गराउँछ तर देशभरका सबैथरी एकै किसिमले प्रभावित भने हुँदैनन्, लेखक भन्छन्।

पुस्तकमा जेथा र लेनदेनको विश्लेषण गर्दै उनी कानुनी हकको आलोचनात्मक विश्लेषण गर्छन्। यस खण्डमा उनले कानुनी हकको सीमितता औँल्याएका छन् । पहुँच नभएका वा त्यो पहुँच लिन सक्ने क्षमता नभएका व्यक्तिहरू अनाहारको स्थितिमा पुग्दछन्, जसले अनिकालमा पुऱ्याउँछ। मानिस अनाहार हुनुको मुख्य कारण पर्याप्त खानामा पहुँच हुन सक्ने क्षमताको कमी हुनु वा अनाहार हटाउने क्षमता नहुनु हो । यसरी उनी कानुनी हकको दायरा तोक्छन्। विश्लेषणको क्रममा उनले नीतिका विषय पनि हेरेका छन्। नीतिगत अवधारणाभित्र गरिबी विश्लेषणका कुराहरू राख्न मिल्छ कि मिल्दैन भन्ने प्रश्न उठाउँदै सो नमिल्ने धारणा राख्छन्, लेखक सेन । नीतिको परिभाषामा नै आधारभूत अस्तव्यस्तता छ भन्ने उनको ठम्म्याइ छ। यद्यपि यस विषयमा पुस्तक थप विश्लेषण प्रस्तुत गर्दैन ।

आफ्नो तर्कको पुस्टि गर्न सेनले पुस्तकमा थुप्रै उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन्। बङ्गालमा अनिकालले खाद्यान्न उपलब्धतामा कमी आएको देखाएका छन्, उनले । सन् १९४५ को 'खाद्यान्न सोधपुछ आयोग' ले अनिकाल, हावाहुरी, बाढी, रोगव्याधका कारण खाद्यान्नमा घाटा भएको भन्ने तर्क गऱ्यो, सेन भन्छन्। सोधपुछ आयोगका अनुसार खाद्यान्न उपलब्धतामा कमी भई खाद्यान्न अभावले अनिकाल भएको देखिन्छ। तर सेन यो तर्कलाई नकार्दै भन्छन्, सन् १९४३ मा बङ्गालमा खाद्यान्नमा केही कमी आएको हो तर यो नै अनिकाल हुनुको मुख्य कारण थिएन। सन् १९४३ मा भन्दा १९४१ मा खाद्यान्नको अभाव बढी थियो। प्रतिव्यक्ति खाद्यान्न उपलब्धता सन् १९४१ मा भन्दा १९४३ मा भढी भएको तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्छन्। उनी तर्क गर्छन् त्यस बेला अनिकाल ब्रिटिस सरकारले खाद्यान्नको कमीलाई आँकलन गर्न नसक्नुका कारण थियो । यसरी लेखक अनिकाललाई आफ्नो कानुनी हकको सिद्धान्तसँग जोड्छन् । उनले विनिमय कानुनी हक घट्नुलाई अनिकालको मुख्य कारणका रूपमा देखाएका छन् । उदाहरणका लागि सन् १९७२-७४ को इथियोपियन अनिकाल त्यहाँ खाद्यान्नमा आएको कमीका कारण भएको हो भन्ने प्रमाण केही थिएन ।

उनी भन्छन्, झन् अनिकाल भएको वर्षमा तथ्याङ्कअनुसार खानाको उत्पादन अघिल्ला वर्षहरूभन्दा केही बढेको थियो । चरम अनिकाल कायमै रहँदा पनि खाद्यान्नको खपत पहिलेजस्तै निरन्तर भएको सेनले भेटेका थिए ।

तर किन्ने क्षमता घटेको हुँदा बाहिरबाट खाना ल्याउन सकिएन । तर इथियोपियामा खाद्यान्नको मूल्य केही मात्रामा बढेता पनि बङ्गालमा जस्तै कृषिमा आधारितहरू नै अनिकालबाट पीडित थिए । सन् १९६८-७३ मा अफ्रिकामा भएको 'साहेल अनिकाल' को पनि पुस्तकमा उल्लेख छ । त्यसताका अफ्रिकामा अनिकाल हुनुको मुख्य कारण खाद्यान्न उपलब्धताको मापदण्ड पूरा नहुनु थियो । जबकि खाद्यान्न कमी भएका क्षेत्रमा अनिकालको असर भने कम थियो ।

सरकारको दृष्टिकोण खाद्यान्न उपलब्धतामा मात्र नभएर विनिमय कानुनी हकमा परिवर्तन आउन नदिनु हो भन्दै पुस्तक अन्त्य हुन्छ। गरिबी, खाद्य सङ्कट र अनिकाल क्षेत्रमा कार्यरत सबैले पुस्तक अध्ययन गर्नैपर्छ ।

;dLIfs dnf cofn nfdf hnjfo kl/jtg / vfB ;/Iff ljifodf c\oog–cg;Gwfg ubl5g .

विविध पुस्तकहरूको समीक्षा गरी चौमासिक रूपमा मन्थन प्रकाशित हुन्छ । सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था– नेपालले यो प्रकाशित गर्दछ । *मन्थन* मा प्रस्तुत विचारहरू लेखक स्वयंका हुन्, तिनले संस्थाको, सम्पादक वा सहयोगीहरूका धारणा प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । कुनै पुस्तकको समीक्षात्मक विश्लेषण इच्छा गर्नुहुने पाठकहरूले समीक्षा लेख पठाउनुअगावै कृपया सम्पादन समितिका सदस्यहरूसित सम्पर्क गर्न अनुरोध गर्दछौं ।

समीक्षकहरूलाई अनुरोध

'मन्थन: पुस्तक समीक्षा' मा अबदेखि कुनै पनि पुस्तक छनोट गरी समीक्षा गरेर पठाउने लेखक, समीक्षक, विश्लेषक, अनुसन्धानकर्ताहरूका लागि यस सामाजिक तथा वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था (आइसेट)-नेपालले समीक्षा गरेबापत् पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने कुरा सहर्ष जानकारी गराउँछौं ।

पुस्तक समीक्षा गरेपछि टाइप गरेर पठाएमा मन्थनको इमेल iset@ntc.net.np मा पठाउन अनुरोध गर्छौं । समीक्षालाई लेखेर पठाउने भएमा सफा कापीको पन्नामा एकापट्टि मात्र सफा अक्षरले लेखेर मन्थनको पोस्ट बक्समा पठाउन वा स्वयं आइसेटको कार्यालयमा आएर दिनहुन अथवा समीक्षा तयार भएको जानकारी हाम्रो कार्यालयमा गराइदिन अनुरोध गर्छौं । पठाइएको समीक्षामा आफ्नो स्पष्ट ठेगाना जस्तै, इमेल, फोन नं. आदि उल्लेख गर्दै समीक्षकले आफ्नो सामान्य परिचयसमेत खुलाइदिन हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।

संयोजन र सम्पादन
अजय दीक्षित

सह-सम्पादन
दीपक ज्ञवाली
कञ्चनमणि दीक्षित

विशेष सहयोगी
दीवराज राई
नारायणश्री अधिकारी
शिव बिसंखे

सहयोगी
चण्डिका धिताल
सरिता पोखे्रल

टाइप सेटिङ
सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन
अध्ययन संस्था– नेपाल

व्यवस्थापन
मायानाथ भट्टराई
डेकप्रसाद अधिकारी

वितरण सहयोगी
विष्णुकुमार श्रेष्ठ

फिल्म स्क्यानिङ
डिजी स्क्यान प्रि-प्रेस

मुद्रण
फरम्याट प्रिन्टिङ प्रेस प्रा.लि.

पत्राचार:
सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था– नेपाल
चुनदेवी, महाराजगन्ज, काठमाडौं • पोस्ट बक्स नं. ३९७१, काठमाडौं • फोन नं.:४७२०६६७, ४७२०७४४
फ्याक्स: ९७७-१-५५४२३५४ • इमेल: iset@ntc.net.np • वेबसाईट: www.isetnepal.org.np

मूल्य रु. २५।-